

Kántor Lajos

Az Idő Vaskalapja

Negyed évszázad (1964–1988) Sükösd Mihálllyal
(És egy kevés abból, ami előtte volt, majd utána
következett)

Kedves Mihály!

Régebben, a nálunk kemény, nálatok puha (a „miénkhez” képest mindenestre puhább) diktatúra éveiben, december vége felé, váltakoztatva a címzetteket, egy-egy hosszabb levélben foglaltam össze sirámainkat. Azóta változtak az idők, s a nem szűnő, legfeljebb átalakuló panaszokat a nagyobb nyilvánosság elé vihetjük. Vagyis ne olyan (összefoglaló) levelet várj most tőlem. Ahogy a korábban megszólítottaktól – valószínűleg ezúttal sem kapok majd választ, bár Te mindig pontos, gyors levelező voltál. A baj az, hogy nem tudom, hová címezzem leveletem; és ebben maradékaid, így Miklós fiad, az öccse, Gergely és az unokák sem segíthetnek, ugyanis – több mint öt esztendeje már – úgy távoztál, hogy nem hagyta meg elérhetőségedet. Nem volt szép Tőled. Igaz, tőlem sem, hogy 1990 óta, pontosabban 1989 decembere után alig-alig kerestelek. Nyilván tudod, hogy az első „szabad évek” anolyan mozgalmi lelkesedésben-nyüzsgésben-utazásban-gyűlézésben-szervezésben teltek, a Korunk mellett is elég sok dolgom akadt. Te pedig 1993 végén, Lázár Pistával együtt, kényszerűen távoztál a Valóságtól (ezt azért még, szóvá téve a méltánytalanságot, lereagáltam) – és szinte eltűntél a szemem elől. Sajnálom, szégyellem, ám visszamenőleg már nem lehet változtatni a dolgon.

Pár hónappal ezelőtt azonban, amikor A mennyei kapu című könyvem írtam, újra megszólítottalak; harmadfél évtizedet és egy-két nehéz pillanatot kiállt barátságunkra utalva, kíváncsi voltam (vagyok) őszinte véleményedre, kritikádra, de mindeddig nem feleltél. Így azt sem tudom elmondani, pontosabban megbeszélni Veled, hogy az 1964 és 1988 között nekem küldött 73 (hetvenhárom!) leveledet fiókok mélyéről szerencsésen összekaparva és újraolvasva, úgy találtam, meg kell ajándékozni velük olvasóidat, olvasóimat. Vagyis Az Idő Vaskalapja címmel készülő könyvet (a szókapcsolat Tőled származik) ketten írjuk, még akkor is, ha az én egykori leveleimből alig-alig maradt meg (másolatban) néhány.

Azt hiszem, azt remélem, nem fogsz tiltakozni. Negyedszázadot átívelő (rövidebb-hosszabb kihagyások, szemrehányásokat indokoló várakozások, nehezebb periódusok ellenére folytatódott) beszélgetésünk felidézését a már-már feledésbe tűnt korszak, a mindkettőnk számára meghatározó évek jobb, legalábbis emberközelibb megismerése, megismertetése indokolja. Te ezekben a levelekben a személyes szakmai és családi hírek mellett a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországát írod – kitekintéssel a nagyvilágra –, és igyekszel közben újra fölfedezni Erdélyt. Válaszaiddból következtetem, hogy az általam írottak sem voltak érdektelenek, legalábbis számodra. Nekem a leveleid – nyilván a másokéi, a rokonok és barátok, elsősorban az Ilia Miska íróasztalán születettek mellett

– az Erdélyen kívüli, Románia határain túli magyar világot jelentették. Azt a világot, amelytől sokáig szinte teljesen, de azután is többé-kevésbé el voltunk zárva.

Elég talán elmesélnem, hogy 1944 és 1956 között számos kinti unokatestvéremet nem láthattam; sajtót is alig, maradt a rádió. (Már nekem is hihetetlen, hogy az ötvenes évek közepéig – kolozsvári értelmiségi családnak! – rádióknak sem volt. 1944 őszén, „felszabادلásunk” után, be kellett szolgáltatni Orionunkat, és csak az én egyetemi ösztöndíjamból tudtunk vásárolni új készüléket; így a helsinki olimpia 16 magyar aranyérmének közvetítését is egy viszonylag közel lakó osztálytársamnál, Balló Feriéknel hallgattam meg.) '56 májusában a kolozsvári Bolyai és a debreceni Kossuth Lajos Egyetem közti csere keretében mint az egyetemi énekhar tagja három napot lehettem Magyarországon, ebből egy felet Budapesten – többek közt a Népstadiont mutatták meg nekünk –; egy félórára sikerült bejutnom beteg nagybátyámhoz is, a kórházba.

1962 hozta meg az első igazi (felnőttkori) budapesti látogatásomat. (Erről ezt-azt A kapuban olvashatnál.) Természetesen a rokonoknál laktam, egy teljes hónapig. Ifjú irodalmi szerkesztőként, nem egészen huszöt évesen, a Korunk, pontosabban Balogh Edgár ajánló soráival jelentkeztem Illyés Gyulánál, Darvas Józsefnél, Erdei Ferencnél, Veres Péternél – csupa régi Korunk-munkatársnál (a népi tábor egykori tagjaihoz szólt a küldő, „igazoló” levél). Eljutottam Radnóti Miklós özvegyéhez is, mondhatni önerőből. Veled akkor nem találkoztam, a műszaki egyetem könyvtárába nem vitt utam, Fától fáig című regényedet viszont minden valószínűség szerint még akkor, ott vettem meg (nincs benne ajánlás, későbből sem).

Ennyit hát az előzményekről, a többi a levelekből (1964 márciusától) kiolvasható, illetve a szükségesnek vélt kommentárok meg a Valóság és a Korunk lapszámai egészítik majd ki a tudnivalókat. Három évtizednyi szerkesztői idő és tekintélyes írói életműved, elbeszélések, regények, esszék, irodalomtörténeti és kritikai írások (újra)értékelését ne kérd (túl azon, ami a levelekben található). Ezzel persze tartozunk Neked, ezt a tartozást leróni mégse várd most tőlem. Különben is, ha közös lesz a könyvünk, hogy nézne az ki, ha én benne Téged dicsérnélek – vagy éppen elmarasztalnálak? De Te azért írd meg, hogyan látod vállalkozásunkat, Az Idő Vaskalapját.

Addig is, a régi barátságoddal üdvözöl

Kántor Lajos

Kolozsvár, 2005. dec. 19.

És akkor most üljünk le a közös asztalhoz, Mihály, és vegyük elő a régi leveleket. (Szeretném, ha sehol nem kellene megcsonkítani őket, kipontozni részeket. Azt hiszem, erre nincs is ok.) A kezdetet jelentő, valószínűleg 1964 februárjára keltezhető megszólításom eredetijének (vagy másolatának) hiányában, megpróbálom összefoglalni az előzményeket. Téged onnan túlról visszaszólító soraimban, tavaly decemberben utaltam 1962-es budapesti és ezt megelőző, mindössze háromnapos debreceni–pesti utazásomra. Legalább ilyen fontos azonban megemlítenem a még 1954-ből (lehet, hogy már 1953 végéről?) idézhető olvasmányélményeimet: az Irodalmi Újság néhány példányban kapható volt Kolozsváron is, s az egyik osztálytársam apja az iskolánkhoz, az egykori református kollégiumhoz közeli újságáruját vezette-birtokolta, tőle kaptam a hét adott napján a lapot, úgy, hogy a nagyszünetben kifutottam, kifizettem a pár lejt, aztán vissza a birtokomba került kincsel az osztályba. A kincset valójában az 1956-os számok jelentették, mert megérkeztek a forradalom alatt megjelentek is. Akkor már a Bolyai magyar szakos diákja voltam, diákszövetségi vezetőként éltem meg az itthoni számonkérések, a közvetlen fenyegetettség hónapjait; ebben a hangulatban természetesen eldugtam a padláson az Irodalmi Újság kollekciónak, néhány akkoriban kapott levéllel együtt (a debreceni egyetemista, ifjúsági vezér és pályakezdő költő barátoméra, a Rózsa Bandiéra emlékszem) – sajnos, mire elővehettem volna a dugarut, nyoma veszett. A Korunk ifjú irodalmi szerkesztőjeként, 1959-től olvashattam egy visszaminősült – az akkor látható – magyarországi irodalom termékeit,

messze a *Kézfogások* s még messzebb az *Egy mondat a zsarnokságról* közéleti – és nekem igen esztétikai – izgalmaiktól. Ha nem is úgy, mint az *Új Hang* (amelyben a bolyaista bölcsész buzgalmaival Juhász Ferencet és Nagy Lászlót fedeztem fel), az 1961-ben indult *Új Írás* ismét érdemessé tette számomra a „határon túliak” olvasását.

Azt, hogy a hatvanas évek elején mozdulni kezd valami, a *Kortárs* is közvetítette; valamivel már korábban itt találkozhattam újra Németh Lászlóval. Lelkesültségemben írtam egy tanulmány terjedelmű recenziót, *Kortárs magyar irodalom* címmel (emlékezetem szerint senki nem vállalta a közlését, most találtam meg apámtól örökölt íróasztalom fiókjában az első négy oldal gépelt másolatát); bevezetőjében Németh esszéjét idéztem (*Ha most lennék fiatal*) a *Kortárs* 1961. áprilisi számából, majd a „Magyar valóság” rovatot emeltem ki, Csák Gyulával; van itt szó sokakról, Szeberényi Lehelről, Darvasról, Dobozyról, Tatay Sándorról, még Illés Béláról is (ellensúlynak szántam?), de jönnek aztán a fiatalok, hosszabban. Elsőként Szabó István elbeszélése, *A szabadság keresztye*, majd három kiemelkedőnek vélt kisregény: Sarkadi Imrétől *A gyáva*, Kamondy Lászlótól az *Apostolok utóda* és Fülöp Jánostól a *Botond*. Hogy Téged a magam (és szándékom szerint az erdélyi olvasók) számára ebben az első nekifutásban fölfedeztelek-e vagy sem, kedves Mihály, csak akkor mondhatnám meg, ha előkerülne a gépirat további része. Ami viszont igazolható: a *Korunk* 1963. májusi számában közölt terjedelmes szemle-cikkemnek egyik főszereplője vagy. A *Közéletiség a magyarországi fiatalok prózájában* feltételezésem szerint az előbb idézett szöveg jobb (?) változata; található ugyan itt is Darvas meg Mesterházy (utalásszerűen), Illyés (*Ebéd a kastélyban*), Lengyel József (*Igéző*), a hangsúly azonban a fiatalokon van: Gerelyes Endre, Galgóczi Erzsébet (*Félúton*), Szabó István (*Nehéz téli nap*), Sánta Ferenc (*Föld, csillag*) után már Te következelsz, „Sükösd Mihály, akinek irodalomtörténeti-kritikai esszéi is magas színvonalat jelentenek, *Fától fáig* című, modern mesterségbeli tudással, lélektani finomságokra érzékeny íráskultúrával megalkotott regényében egy gyermek szemével vezet át a fasizmus utolsó magyarországi évein; a regényben központi élménnyé az ösztönös emberség és tudatos embertelenség konfliktusa válik”. Újabb Galgóczi-utalás meg Szakonyi Károly után – Gerelyes (*Kilenc perc*), Moldova (*Legenda egy jobbszélsőről*) előtt – ismét Te következelsz, *Acélőrnagy* című novelláddal. Harmadik megidézted, ugyanitt, így szól: „Sükösd Mihály legújabb, kitűnően szerkesztett, sok eredeti, jól kiaknázható és jól kiaknázott lélektani helyzettel gazdag elbeszélésének (*A megérkezett*) legtöbb figurája nem tudja visszanyerni önbecsülését, részben mert olyan nagyot vétkezett hazája, önmaga ellen, vagy mert nincs elég ereje hozzá, hogy leszámoljon múltjával.” Ha most monográfiát írnék rólad, visszaolvasnék az elbeszélésbe, tisztázandó, hogy ki mit vétkezett, melyikünk mikor tett engedményt hivatalos elvárásoknak, az idézet szerint. Van viszont még egy mondat, átmásolva az elbeszélésedből az 1963-as *Korunk*-cikkbe, és azt hiszem, ez volt a fontos: „...aki sohasem fogta a zászlónyelet, az nem érdemli meg, hogy végighallgasson bennünket, akinek fogalma sincs, hogy zászló is van a világon, annak nincs joga, hogy koccintson velünk, hogy hallgassa a vitát arról, van-e még zászló...” (A recenzió további néhány szereplője: Fülöp János a *Botond*-dal, Galambos Lajos az *Orosz asszonnyal* és legfőképpen Fejes Endre a *Rozsdatemetővel*.)

Most, 2006-ban legalábbis, úgy érzem, ez a zászló-ügy alapozta meg barátságunkat. Persze, a zászlónak is több jelentése van, ahogy ez majd a levelekből kiolvasható lesz. A közvetlen, kiváltó ok egy *Új Írás*-ban olvasott szöveged: *Kafka ürügyén*. Amikor első levelemet Neked elküldtem, valószínűleg már le is adtam a szerkesztőségben egy nyúlfarknyi lapszemlélt; ez nem annyira Kafkát, mint inkább a sokoldalú, konkrét irodalmi elemzést érinti, kiemelve az egzisztencializmusról, a rossz közérzetről, a magányról, szorongásról írottakat, a címkeosztogatás helyett az elemzés igényét, a hitelesség és hazugság, a fontosság és jelentéktelenség megkülönböztetését jelentve be. (Cikkecském, aláíratlanul, a

Korunk 1964. áprilisi számában jött le.) Időközben pedig megérkezett a Te válaszleveled, magázódva még, másfél gépelt oldalon.

Bp. 64. III. 6.

Kedves Kántor Lajos,

megkaptam és elolvastam levelét; köszönöm elismerő és megtisztelő véleményét, sorai nagyon jól estek. Ez a Kafka-ürügyn kelt tanulmány az itthoni visszhangon kívül – magamat is meglepő módon – némi nemzetközi egyetértéssel is találkozott. Levelével együtt kaptam meg az Új Írástól két lengyel kritikus magyar nyelvű (!) levelét, korábban Zágrárból is írtak stb. Gondolom, ez nem a tanulmány érdeme, inkább a nyers „témafelvetése”. Bizonyos dolgokat úgy látszik, ki kellett végre mondani.

Kétszeres öröm, hogy a Korunk egyik szerkesztője is alapjaiban egyetérteni látszik a tanulmány gondolatmenetével. Éppen ezért hadd kérjem meg: ha módja van rá, szenteljen a Korunkban néhány sort a cikk ismertetésére, amint erre célzott is levelében. Igazán nem S. M. „propagandája” céljából. De úgy hiszem, sokat jelentene, ha egy ilyen gondolatmenetű cikk tételével a Korunk minél több olvasója megismerkedhetnék. Nyugodtan írja hozzá azokat a fenntartásait, kiegészítéseit, amelyeket levelében is említ – ez csak érdekesebbé tenné az ismertetést.

Hadd köszönjem meg, némi késéssel, sorait, amelyeket annak idején a fiatal magyar novellistákról szóló tanulmányában írásaimnak szentelt. Nem mindenben értettem egyet – sem a magam, sem mások írásait illetően – a „dicséretet” indoklásával, illetve megalapozásával, de ez megint csak lényegtelen: a lényeg, úgy gondolom, az effajta írások megszületése és megjelenése.

Most egy kérdés. A Korunk kitűnő tanulmányírója, a sepsiszentgyörgyi Veress Dániel, nekem távbarátom és levelezőpartnerem, legutóbb jelezte, hogy a Kortárs ez évi januári számát sem neki, sem közelebbi ismerőseinek nem sikerült megszereznie. Ha Önnek birtokában lenne egy példány – amit azért mégiscsak remélek –, küldje el kölcsönképpen Veress Dánielnek, hogy legalább elolvashassa tulajdon tanulmányát, amely T. Arghéziről jelent meg benne.

Lehet, hogy a közeljövőben eljutok Kolozsvárra, s akkor szeretnék megismerkedni Önnel. Ha Pestre vetődnék, okvetlenül keressen meg (Valóság szerk. VII. Lenin krt. 5. telefon: 222-444). Sok minden kérdezni -, illetve megbeszélni válnék, s talán Önnek is.

Ami a kéziratot illeti: nyakig ásva vagyok pillanatnyilag mindenféle hosszabb munkába. Nem tudom viszont, érdekli a Korunkat valamilyen, már megjelent írásom. Ebben az esetben készséggel megjelölnék néhány címet: novellát vagy rövidebb szociográfiai tanulmányt vagy irodalmi esszét. Felkérését addig is hálásan köszönöm – a régi Korunk egyik kedves folyóirataimnak, jelképe az általam ideálisnak képzelt folyóirattípusnak, amelynek utódjában megjelenni – megtiszteltetésnek venném.

Levelét még egyszer köszönve, melegen üdvözlö:

Sükkösd Mihály

Ezzel a magánjellegűnek indult levélváltással tulajdonképpen megkezdődik a Korunk és a Valóság szerkesztőségi kapcsolatfelvétele. Éppen harminc évvel később, 1994 márciusában a Valóságban megjelent tanulmányában (A Valóság és a Korunk) egykori főszerkesztőm, Gáll Ernő nem tud erről a kezdetről. (Levélhagyatékában 1976 és 1993 közötti dátumot visel néhány Sükkösd-level, a főszerkesztő Kőrösi pedig 1980-ban tűnik fel.) Ernő a maga politika-, illetve eszmetörténeti összefoglalásában a párhuzamokra figyel, a kolozsvári 1957-es és a budapesti 1958-as rajtolástól el egészen a kilencvenes évekig, különös tekintettel saját kutatási területeire, az értelmiségi lét és a nemzetiségi kérdés problémahalmazára. A tanulmány vége felé a Te neved is feltűnik, Mihály – méltó keretben. Ernő ugyanis (joggal) utal arra a művelődéstörténeti érvényű megállapításra, miszerint a Valóság a hetvenes,

nyolcvanas évekbeli reformértelmiség „zászlóshajója” volt (jól sejtem-e, kérdezem én, saját emlékeimre hagyatkozva, hogy már a hatvanas évek közepétől érdemleges szerepet vállalt az a hajó?); és itt jön a Gáll Ernő-i vallomás: „Nekem a zászlóshajó parancsnoki hídján hosszú évek során ügyeletesi tisztet betöltő Huszár Tibor és Sükösd Mihály nyújtott nagy segítséget, de ez a segítség mindazokat is támogatta, akik nálunk jobbító változásokat szorgalmaztak.” (Vajon, szerénytelenül, magamat is beleérthetem a „mindazok” közé? Erről Ernőt kellene megkérdezni, de már késő. Esetleg a *Naplójához* lehet folyamodni.)

A leveledben ajánlott esetleges újraközlésekre nem haraptunk rá, a *Korunk* igyekezett kerülni az Erdélyben, a romániai magyar sajtóban (el egészen máig) elég gyakori ilyen szerkesztéstechnikát. A személyes szerkesztőségi találkozásokra ugyancsak később került sor, magánlátogatások alkalmával vagy a már hivatalosított szerkesztőcserék révén. Erre még várni kellett. Közben újra levél jött Tőled, ebben tegezésre váltasz. (Már nem emlékszem, én voltam ebben a kezdeményező?)

Budapest, 1964. június 22.

Kedves Kántor Lajos,

elnézéseted kérem, hogy ilyen elkésve válaszolok kedves leveledre. Az igazság az, hogy az utóbbi két hónapban állandóan munkában voltam, s nemcsak a levélírásról mondtam le kényszerből, de szinte minden magánemberi funkcióról. Most, hogy befejeztem pillanatnyilag a munkát (Kafkáról írtam egy kis könyvet; ennek mintegy az „elméleti kvintesszenciája” volt az Új Írásban közölt cikk), végre rendezhetem adósságaimat.

Mindenekelőtt köszönöm szépen a Tallózásban nékem szentelt sorokat. Természetesen jól esett, s talán a lapnak, illetve olvasóinak sem tett rosszat. – Éppen most fejeztem be 5. számotok olvasását, némileg megkéstem vele. Nagy figyelemmel tanulmányoztam, különösen a vezércikk helyén közölt beszámolót.

Nyári romániai utamból a jelek szerint nem lesz semmi, egyéb programok iktatódtak közbe. Rendkívül sajnálom; ha valamikor, úgy most rendkívül érdekelt volna egy behatóbb országjárás. No, majd legközelebb. Te nem utazol mostanában mifelénk? És Szilágyi Júlia, akinek, kémeim jelentése szerint, már hetek óta meg kellett volna érkeznie?

A küldendő kézirat dolgát tehát a jelek szerint megint későbbre kell halasztanunk. Sajnos, pillanatnyilag úgyis csak már megjelent dolgokat tudnék figyelmedbe ajánlani. Mindenesetre hadd hívjam fel figyelmedet a Kortárs júliusi számában megjelenő tanulmányomra Németh László esszéiről. Ha átvételre valamilyen formában, akár rövidítéssel is, igényt tartanátok, ezt ajánlanám: tárgyának fontossága, hangütésének „objektivitása” s egyebek okából is – legalábbis, ahogy innen látom.

Baráti üdvözlettel

Sükösd Mihály

Kafkáról írt „kis könyved”, a *Gondolat* „Irodalomtörténeti kiskönyvtára”-ból (1965) két évvel később, ’67-ben ért el hozzám, baráti ajánlásoddal; meglehetősen szétolvasott a példányom. (Könyvekre nem szoktam széljegyzeteket készíteni, ezen sincs kézírásos nyom.) Nem tudom, Te folyóiratokat megőriztél-e; érdekes volna látni könyvtáradban az 1964. májusi *Korunkat*. Nézem, hogy mi a csoda az a vezércikk helyén közölt beszámoló. Hát a „Nyilatkozat a Román Munkáspárt álláspontjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalmak kérdéseiben”; a KB bővített plenáris ülésén történekről tudósít, a szovjetek és kínaiak közötti közvetítési kísérletről, a nyílt vita helytelenítéséről. Ez Gheorghiu-Dej utolsó éve a román párt élén, egyben előjátéka a (kezdeti) Ceaușescu-érának, a balkáni hirtapolitika kiteljesedésének. Szóval ezért írod, hogy ha valamikor, most rendkívül érdekelt volna egy behatóbb országjárás. Persze nem azt láttad volna, amit ez a hivatalos szöveg a

távolságban élők között. Az „önálló fejlődés” igazán a következő évtizedekben hozta meg közismert (katasztrófális) romániai gyümölcsseit. De ez már a későbbi levelezésünkre tartozik. Van viszont a *Korunkban*, egészen hátul, egy apró jel, talán észrevetted: a Krónikában a 3. számú *Valóságra* hivatkozva, a svéd forrásra visszautalva, szó van a dánok építette, a jég alatt 20 méterre található különleges atomvárosról. Hogy milyen eredményt hozott ez a stratégiai kísérlet, nem tudom, nem is ezért említem, hanem mert korai (a legkorábbi?) előfordulása lapunkban a megújuló *Valóságnak*. Biztosan nem én írtam; azt jelzi, hogy többen is figyeltünk rá.

Budapest, 1965. január 28.

Kántor Lajos
Kolozsvár

Kedves Barátom!

Leveledet ma kaptam meg s mindjárt válaszolok is. Sajnos mindkét esetben negatívumokat kell közölnöm Veled. Én pillanatnyilag úgy le vagyok terhelve különböző adósságok törlesztésével, hogy sajnos semmiképpen sem tudok számotokra Németh Lászlóról írni. Sajnálom, hogy így történt, de majd legközelebb. Mondanék egy nevet, egy kitűnő fiatal tudósunkét (orvos-tudománytörténészt), aki Németh László egyik legjobb magyar ismerője, lapunk állandó munkatársa, s aki azt hiszem, örömmel írna nektek. Vekerdi Lászlónak hívják az illetőt, elérhető az MTA Matematikai Kutató Intézetében (Bp. V. Reáltanoda u. 13–15).

Ami a másik ügyet illeti: beszéltem Zoltai Dénessel. Ő úgy tudja, hogy az előadások még csak hollandul jelentek meg, angol és német nyelvű publikációik előkészületben van[nak]. Ha valami közelebbit megtudok, értesíteni foglak. – Gyere már egyszer Pestre!

Baráti üdvözléssel
Sükösd Mihály

Ezzel a levéllel veszi kezdetét közvetítő szereped; amikor kérésünknek nem tudsz eleget tenni, ajánlasz magad helyett valakit. Németh László mindig fontos volt a *Korunknak* – már Gaál Gábor idejében is, noha élesen vitatkoztak –, és ez átörökítődött az új lap szerkesztőire. Sem a két világháború közötti, sem az 1944 ősztől más világot élő Erdélyben nem lehetett nem odafigyelni Németh László gondolataira. (Persze a „népi demokráciában” jóval kisebb volt a hatása, errefelé is.) Vekerdi beajánlása azonban valamiért nem járt sikerrel. A szerző elküldte kéziratát – *Jegyzetek Németh László egyetemességéről* címmel –, ám valamilyen oknál fogva a szerkesztőségi asztalon maradt. Próbálok rekonstruálni a történeteket, de csak abból tudok (próbálok) következtetni, amit a *Korunk*-fejléces papíron mutakozó példányból kiolvashatok. Ez ugyanis a mostani keresgélés közben nálam előkerült. (Egypárszor kimenekítettem a szerkesztőségből a cenzúra által halálra ítélt kéziratot; a letiltott Kós-centenáriumon ebből nagy botrány lett.) Négy, illetve öt aláírás (szerkesztői és korrektori ellenjegyzés) látható a gépirat első oldalán: a főszerkesztő Gáll Ernő (fekete ceruzával), kétszer is, a felelős szerkesztő Balogh Edgáré (piros ceruzával), az enyém mint rovatszerkesztőé és a Szabónéé (stilizátorunké) egyszer-egyszer. Dátum sehol, pedig a szerkesztőségi titkár akkoriban lelkiismeretesen rávezette a kéziratokra a beérkezés idejét (valószínűleg az eredeti küldeményen lenne olvasható). Feltételezem, hogy 1965-ös keltezésű a Vekerdi-szöveg, erre enged következtetni – leveleden kívül – a tanulmány végén található utalás („S most, hogy a sajkódi korszak drámái és esszéi után az *Irgalom* is megjelent...”). A cím alatt Fodor Andrásról vett mottó: „...és mindent

lát, mindenre gondja van, minden szavunkhoz odatartja lámpás fejét.” Teljesen Korunk-szerű az indítás is: „Megkérték egyszer Picassót, sorolná fel a legfontosabb modern festőket. A mester röviden válaszolt: »Picasso«. Ugyanilyen értelemben – az anekdota szükség-szerű túlzásait figyelembe véve – mondható a mai magyar irodalomról, hogy legjobb tendenciáinak nagy részét képviseli Németh László, sőt jó néhányat ő indított el. S ahogy a nagy festő életművét jellegzetes és sokszor ellentmondó korszakokra felosztva érthetjük meg legjobban, Némethnél is élete nagy periódusait követve fejthetjük fel legkönnyebben művei ezerfelé ágazó betűrengetegének értelmét.” Vekerdi a műfajok határait átlépő „nagy európaiak”, a szintéziskeresők közé sorolja Németh Lászlót, az Unamunótól Ilja Ehrenburgig terjedők közé...

Agnoszkáló kísérletem, ugyancsak az átgépelte, ragasztott első oldalon, a lap alján a szerkesztőségi jegyzetet regisztrálja: „Vekerdi László esszéje nem vállalkozik Németh László terjedelmében is hatalmas életművének, az életmű ellentmondásainak felmérésére; bizonyos mozzanatok, viták ezúttal árnyékban maradnak, ugyanakkor azonban író és mű egyetemességének hangsúlyozásával talán Németh László munkásságának legjelentősebb oldalát világítja meg a szerző. – A szerk.” (Edgár kézírásával „A szerk.” ki van egészítve „A szerkesztőség”-re, akkurátusan.) A 2-től a 6-os oldalig Vekerdi gépiratának eredetije megmaradt, át van gépelve viszont az utolsó négy (7–10.). Néhány, nem túl jelentős stílári belejavítás (különböző kezeké) mellett két fontosabb, az oldalon jelzett vonás és egy kereszt bizonyítja, hogy főnöki utasításra húztam ki az utalást Szabó Dezsőre, majd a következő mondatot is: „Magyarországon azóta sem írtak úgy történelmet, mint Németh László a Tanúban.” Viszont felismerhetően edgári javítás „a »szegediek« korruprt rendszere” helyett „a »szegedi« ellenforradalmárok korruprt rendszere” véglegesnek akart változata.

Hogy aztán mégsem jutott el a szöveg a közléshez? Föltételezem, azért, mert a cenzúra több, erőteljesebb csonkítást, átirást követelt volna; vagy egyáltalán szóba sem állt, nem volt hajlandó vitatkozni az „alapszövegen”? Ez is a korabeli titkok közé tartozik, az esetleges tanúk már aligha idézhetők meg. A romániai, a kelet-közép-európai sajtóviszonyok tanulmányozójának mindenesetre szívesen rendelkezésére bocsátom a fennmaradt kéz-, illetve gépiratot.

Szerzőajánlásod későbbi eredményeket hozott – de erről majd odébb. A Zoltai-utalást most nem tudom fölfejtani. A pesti utam pedig még halasztódott; 1962-es „szereplésemet” az itthoni hivatalosok nehezen emésztették meg, többéves utazási tilalmat éltem ekkor.

Egyelőre nem találok magyarázatot arra, hogy '65 januárjától miért a bő másfél éves kihagyás a Töled érkező levelekben. Valószínűnek tartom, nem Te vagy az oka – és még nem a posta –, nálam keveredhettek el a közben érkezett leveleid. Így hát 1967 őszére marad a folytatás.

Bp. 67. IX. 5.

Kedves Lajos,

Tegnap kaptam meg leveledet, s igyekszem villámgyorsan válaszolni. Részint, mert precízen filozofi természet lévén nem kedvelem a feleletlenül heverő leveleket, részint, mert napokon belül útnak indulunk Nyugatra, ha isten és földi alakzatai is úgy kívánják. Onnan pedig csak októberben jövünk vissza, tehát nagyon elhúzódná a válasz.

Taxnerben feltétlenül igazad van; a jelenségre is, a jelenség legutóbbi írására vonatkozóan is. Azzal a – sajnos nem jelentéktelen – megszorítással, hogy – emlékszel, magam is pedzegettem találkozó-sunkkor – költőinknek, főleg Lászlóffynak valóban sok rossz verse van, illetve is van. (Miként épp magad jelzed küldött s köszönettel megkapott cikkedben: okos és világos, a lényegyet célzó és találó írás.) Nehezebb dolog az itteni recenziálás. Teljesen igazad van: esetlegesen, töredékesen történik, Becsky-féle

vén szivarok, Bácsky-féle dilettánsok és Taxner-féle autszájderek kezével és fejével. Ámde nagyon nehéz az ottani természetből úgy kiválogatni a színe-javát, hogy az itt is megfeleljen, ott se okozzon sérelmet. Ráadásul recenzió-kriszís van nálunk, mint megfigyelheted: egyre kevesebb jó szerző ír egyre kevesebb jó műbírálatot, a folyóirat-rovatok vékonyodnak, avasodnak, a jó írás: inkább esszé, glossza, meggyás, mint kritika, seregnyi könyv nálunk is parlagon, azaz említetlenül marad. Bálint sorsát mindenesetre igyekszem – sajnos túlterhelt – szívemen-vállamon hordozni, mert ő tényleg kiugró jelenségnek rémlik. S egészében-elvontan is igyekszünk napirenden tartani a kérdést.

Ma beszéltem Zoltai Dénessel, ama hajdani non-finito cikk szerzőjével; most is azt mondja, amit annak idején: tudomása szerint nemcsak Pestre nem érkezett meg, de teljességében meg sem jelent az akkori konferencia anyaga. De megígérte, hogy pontosabban utánanéző majd, s ezt fogom magam is tenni. Majd értesítelek, ha valami biztosit tudok, illetve megtudok.

Láng Gusztáv a mai napig nem adott életjelt magáról; ha még egy-két napig nem jelentkezik, nemigen tudunk találkozni, lévén hogy – mint jeleztem – pillanatokon belül remélhetőleg tovarep-penünk. (Ami egyrészt nagyon jó dolog, másrészt temérdek adminisztratív hercehurcával, elintézn-i és levelezni valóval jár, semmiképpen sem a magamfajtnak való.)

Túlzás, amit írsz rólam, illetve rólunk; örülünk, hogy jól érezted magad; rokonszenvünk kölcsö-nös; s fogjuk még látni egymást, bizonyára. Tavasszal-nyáron – ha előbb már nem is – okvetlenül el kell jutnunk Kolozsvárra.

Ezúttal és itt be kell fejeznem: elutazásomig még dolgozni is kell, sajnos. Sok szeretettel öllelek: Mihály

Üi. Kocsis István írásai valóban szép, ígéretes villanatok.

Az erdélyi magyar irodalomról frissen megjelent kritikákat, recenziókat folyamatosan megbeszéltük, vitatkoztunk néha egymással is, de abban megegyeztünk, hogy koránt sincse-nek rendben a dolgok. Bálint Tibor – még innen a *Zokogó majom* egyértelmű sikerén – igazán rászorult a szakmai figyelemre. Kocsis István az első karcolatainál tartott (ő majd a drámáival figyeltet föl magára); nyilván annak is örültem, hogy meghallgattad a pártfogó ajánlást.

Leveled utolsó előtti bekezdéséből rekonstruálom a '67 nyarán történeteket, végre sike-rült (ismét) kijutnom, sokadik útlevelekérésem elfogadásra talált. Azt hiszem, ez volt az első személyes találkozásunk. Bizonyára a *Válóság* többi szerkesztőjével is, a Nagykorúton.

Bp. 67. XI. 20.

Édes, jó Lajosom,

már ne haragudj a megnevezésért, de ez most divattá lőn mifelénk, Örkény Tótékja nyomán, hol is – mint tudod – így hívják a tűzoltóparancsnokot. Te ugyan nem vagy tűzoltóparancsnok, de azért nagyon örültem, hogy végül is írtál. Lázár Pista – aki nagyon jól érezte magát körötökben – elég részletesen mesélt Rólád is, másokról is, így információ-éhségem nagyjából ki van elégítve. Maradnak a személyes közölni- és kicserélnivalók.

1. Olvastam Alexa cikkét az ITK-ban. Nem udvariasságból, de teljesen veled értek egyet, már amennyire szegényes Madách-ismereteim engedik. Fogalmam sincs, kicsoda a fickó – ami nagy szó, mert hivatalból majdnem mindenkit kényszerülök ismerni. Valami frissen végzett Barta-növendék lehet, valóban. Igazságtalan és történetietlen veled szemben – kétségtelenül. Fogadd el öregebb és ez okból járatosabb barátod tanácsát: rá se ránts, magyarán le se szard. Ezt lehet a kritikával tenni, ha nem tartjuk igazságosnak – sok fölös izgalmat, ön-evést megtakarít az ember. (Nem tapasztalat nélkül mondom, egy vérespéteri bölcsen közbeszúrt zárójelben.)

2. Nekem is eszembe jutott, hol késik Móriczod a Kortársból. De ezt még kevésbé sérelmez-d: Simon Pista nagyon derék fiú, mindig, mindenkinek többet ígér, mint amit teljesíteni tud. És ilyenkor könnyebb kihagyni azt a szerzőt, aki kincses-Clujból még csak rá sem tud telefonálni... Megint

nem alap nélkül beszélnek. Nagyon sokan jártunk-járunk így a Kortárssal. Nem kell, nem szabad felvenned. Simon mentségei: egyetlen, „hivatalos” irodalmi folyóirat, rengeteg szerző, rengeteg kézirat, puha szív, amely nem bír nemet mondani... Folytassam? Úgyis tudod.

3. Cikked nagyon szép; elküldtem Kovács Andrásnak.

4. Hogy Hajdu Győző könyve milyen lehet – nem láttam, nem olvastam –, tökéletesen el tudom képzelni. Ismerem a szerzőt és műfaját. Jó, ha tudod, de ne terjeszd: V. D. bírálatának lehozatala pusztán baráti segítség volt. Nem Hajdu, hanem a sokat próbált és sanyarú sorsban úszó V. D. felé. Gondolom, a jó Dani maga is tudta, hol túlozta el a dolgot – de ezt tényleg ne mondd el se Hajdunak, se Daninak, még csak Szilágyi Julikának se.

Ma váratlanul betoppant szerkesztőségünkbe Gáll Ernő. Én most láttam elevenen először. Rokonszenvesnek tűnt – holnapután üliünk össze, „átbeszélni” a dolgokat.

Eszembe jut múltkori beszélgetésünk egy passzusa. Év végén tudnék küldeni részletekre egy tanulmányt. Huxley, mai szemmel – valami ilyesmi lesz, ha nem is a címe, de a tárgya. Úgy 15–20 flekk között. Érdekelne ez? Válaszolj őszintén. Az sem baj, ha megküldöm, s olvasás után mégsem tudjátok közölni; esetleg lehet valamit rövidíteni is. Szóval, ez egy „provizórikus” kérdés és kérés.

Mi van még? Azt hiszem, momentán semmi. Magamról nem írok. Nincs mit: irtózatossá vártam, rengeteg mindenfélét írok, befejezek, szerkesztek, miegyebezek. Talán januárra lesz egy kis felszusszanásnyi időm. Addig csak munka. – Őszinte érdeklődéssel várom Móriczodat, mely – ha jól tudom – Julika Swiftjével és Dani Mikésével egy sorozatban jelenik meg. Három barát – három könyv. Egész jól válogatom meg transzszilván barátaimat, nem?

Öllem, baráti szeretettel:

Mihály

Melegedik-melegedik. Mármost az információáramlás, a közös témákra rátalálás. De hát minden téma közös, egyre inkább. Szerkesztőségi kollégád, a vártán az utolsó pillanattig kitartó Lázár Pista kolozsvári útja tovább erősítette kapcsolatainkat, természetesen a Valóság s a Korunk közöttit is. Ebben – a többszöri rá való hivatkozás mutatja – Szilágyi Júlia (szerkesztőségi kollégám) is bizonyára szerepet játszott, Gáll Ernő „betoppánása” hoztátok pedig a kapcsolat „felsőbb szintre” kerülését sejteti. A mi szövetségünk persze változatlanul szilárd, a Te idefigyelésed záloga ennek. Két megjegyzésed, nem formális érdeklődésed az én dolgom iránt a legmesszebbmenően baráti (majdnem azt írtam, hogy gesztus, de több annál, részvétel a gondokban). Először is Alexa Károly. Igen, fel tudom idézni, rosszulesett kritikája az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, bár lehetett igaza egybenmásban. Százéves harc „Az ember tragédiájá”-ért című könyvecském (Akadémiai Kiadó, 1966) hosszabb magyarázatot igényelne, most csak annyit, ismétlésként, hogy eredetileg államvizsga-dolgozatnak, vagyis egyetemi diplomamunkának készült; tanárom (Csehi Gyula) azt kifogásolta, hogy nem Révai József véleményére alapoztam ítéleteimet, ezen úszott el a „piros diplomám”. Barta Jánost és a Barta-növéndékeket később tanultam meg becsülni, Barta professzor úrral leveleztem is, doktori disszertációhoz hasznos tanácsokkal szolgált, Debrecenből. Újabb irodalomtörténész-kalandom Móricz Zsigmondhoz fűződött; nyilván a megjelenés előtt kismonográfiámból (*Vallomásos Móricz Zsigmond*) akartam részletet közölni a *Kortársban*.

Biztosan a filmrendező Kovács Andrásnak küldted el a cikkemet; de melyiket?

Önálló tanulmány vagy esszé tárgya lehetne mindaz, ami Hajdu Győző *Műhely* című kötete körül történt. Meg nem állom, hogy ide iktassam azt a minősítést, amit sikerült a Láng Gusztival együtt jegyzett romániai magyar irodalomtörténetünkbe (1971-ben) becsempészni: „Az *Utunkban* indult, Gaál Gábor tanítványaként, de a marosvásárhelyi Igaz Szó vezéregyéniségeként vált ismertté Hajdu Győző; az irodalomkritikai gyakorlatot korán felcserélte a látványosabb irodalompolitikai ténykedéssel – ennek bizonyossága

Műhely (1967) című gyűjteményes kötete is (alcíme: Egy szerkesztő feljegyzései), amely helyenként az irodalomkritika látszatát kelti.” Nem könnyen – Balogh Edgár és két pártbizottság (a marosvásárhelyi és a kolozsvári) ellenében – a *Korunk* 1967. novemberi számában megjelentettük Láng éles, ám érvelő bírálatát; Edgár, főszerkesztő-helyettesi minőségében (és akkor még H. Gy. barátjaként), annyit ért el, hogy a cikk a szemle rovat helyett a Fórumba került, szerkesztői megjegyzéssel (L. G. „éles kritikája egy – Hajdu Győző személyi teljesítményének megítélésén túlmenő – irodalompolitikai stílust érint, s így szélesebb polémiára érdemes”). Nagy harc volt – és ritka szép győzelem. Szegény Edgárnak pedig az egyik legszégyenteljesebb akciója, merthogy Láng szövegét a megjelenés előtt átküldte Hajdunak, aki viszont mozgósította a pártbizottságokat. Boldog idők, amikor sikerült a hivatalosságokkal szemben a szakmaiságot érvényesíteni. Ilyen körülmények közt persze megbotránkoztam azon, hogy a *Valóság* leközölte Veress Dani barátunk Hajdut méltató írását.

A *Huxley, mai szemmel* egy kicsivel később megérkezett, első közlése lett a *Korunkban*, 1968 szeptemberében. Azelőtt azonban váltottunk néhány levelet.

Bp. 68. február 2.

Kedves Lajos,

először is – csekélyke késéssel – boldog új évet kívánok Neked, házadnépének, szerkesztőségének és tágasabb környezetnek. Apró késéssel, mondom, amelyre sokfajta, jobb-rosszabb okok készítettek.

Ott kezdődött, hogy karácsony előtt két héttel váratlanul meghalt a feleségem bátyja: nekivezette az autóját egy országúti fának, Szolnok alatt. Karácsony előtt, orvossá avatása előtt, huszonöt éves srác: minek folytassam. Két hétig én voltam a család támasza, temettem, vizsgáltam, adminisztráltam, amennyire gyarló erőmből tellett. Közben a feleségemnek vizsgáznia kellett, közben gyereket vár (bizony, ez is az utóbbi hónapok fejleménye: júliusban tovább szaporodunk, ha a Legfelső Lény is úgy akarja), közben az összeszkadt szülők – hadd ne folytassam. Már csak azért se, mert – amennyire ez lehetséges – az ügyön túl vagyunk.

*Januárban gőzgépként dolgoztam, még a magam legjobb tempóját is felülmúló mértékben. Újraírtam, azaz befejeztem egy nyáron félkészben hagyott kisregényt, amely két másikkal együtt ez évben megjelenik a Szépirodalminál. Most már boldog vagyok, munka után, leadás után, sőt, a kézirat nyomdába menetele után. Talán egész jó kötet lesz. Két darabját, a *Megérkezett* címűt és az *Útközben-t* (a *Híd*ban jelent meg, 65-ben) alighanem ismered, ez a most készült harmadik egy furcsa történet 1919–20-ból, műfajában is, anyagában is meglehetősen érdekes, s eddig váratlanul tetszik minden illetékesnek és illetéktelennek. Majd meglátjuk. Közben tető alá hoztam egy másik kötetet is, szociográfiák, riportok, miegyebek válogatását, főként ifjúsági – kedvelt és kárhóztatott – témáimból, ez is megjelenik az év végére. Egyszóval, ez jó évek ígérkezik, s duzzasztja életkedvemet.*

A Huxley-tanulmányt két héten belül eljuttatom, még nem tudom, mily úton. Rövidítésekre, egyebekre részletes használati utasítást mellékelek majd.

Köszönettel megkaptam Gera Gyuri útján az Utunk évkönyvet; érdekes és hasznos kísérlet, félig már el is olvastam.

Menet közbeni dolgok:

1. Hajdu-ügy. Igen, innen is látni a gabalyodási csomópontokat. Biztos, hogy Nektek van igazatok; Daninak is megírtam, meg is sértődött, természetesen

2. Jaj, dehogy bántom én Ernst Fischert. Sokat köszönhetek neki, Kafka-ügyben is, egyebekben is. (Lásd hálarebégesemet a Kafka-tanulmány jegyzetapparátusában.) Amde itt merőben más dolgokról van szó, s lehet, nem fogalmaztam elég világosan. Nekünk – Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában, egyebütt – Fischer életbevéőőőőőőő fontos. Nekik viszont – nyugati marxistáknak,

félmarxistáknak, egyéb haladó szegénylegényeknek – rokonszenves, de nem nagyon fontos, amit mond. Az „oldási”, robbantási kísérletei. Ezt ők tudják, ezen túl vannak. Nekik valami átfogóbb, alapvetőbb nézetrendszer kell, a legtágabban felfogott marxizmus megújulása jegyében. Ezért tartják Fischert csak publicistának, ezért olvassák szívesebben Lukács újabb dolgait, meg az általam említett egyéb kelet-európaiakat. Más a szükséglet, s ennek okából más a látószög és az „elvárás”. Igen sematikusán valami ilyenről van szó.

3. Mit szólsz Taxner (pardon: Taxner–Tóth) látványosan kocsonyás (kocsonyásan látványos) felemelkedéséhez? Hát igen. De T. T. E. még nem tudja (mert abban az időben, amikor az ilyesmi kiderült, vagyis jó tíz éve, ő még ministrált), hogy az effajta felemelkedést a balzaci bukás szokta követni.

4. Terhelnék a következővel: ha el tudnád küldeni Csehi Gyula: Klió és Kalliopé című testes könyvét, nagyon örülnék és meghálálnám. Könyvtárban láttam, érdekes, s nekem sok okból szükséges, anyagdús monográfiának rémlik. A csacsi Dani özönével zúdítja rám a rossz verseket, de ez persze kiment a fejből.

Sajna, román utamból nem tudom, lesz-e az idén valami. Közbeszólt a természet felemelt mutatóujja. Szülésig aligha mozdulok ki Pestről, utána – majd meglátjuk.

Befejezem, édes jó Lajosom; s csak ne zavartasd magad idilli egybehangzásunk mián; ebben – bátyád mondja az ifjoncnak – távolságunk, ritka személyes érintkezésünk is szerepet játszik; élnék csak egymás bőre közelében, harapdálnánk egymást mi is, irodalmi ügyekben, s egyéb nélkülözhetetlen feleslegességek okából. Így van ez jól.

Szeretettel öllek:

Mihály

Ui. Könyörgök, írd már meg egyszer géppel a laccímedet, mert ezt a fránya nevet nem tudom kibetűzni, s folyóást a szerkesztőségbe kényszerülök címezni küldeményemet. És verje meg az isten az ügyetlen ujjamat, eltéptem imént ezt a szép papírt, amikor hevesen emeltem ki a gépből. Bocsánat.

A kívülálló címmel megjelent, három kisregényt tartalmazó kötetedet 1968. november 28-án dedikáltad Erzsikének és nekem, „baráti és vendégi szeretettel”. (Ez újabb támpont a személyes találkozásra.) Amit Ernst Fischer kapcsán írsz, az – most mérem fel igazán – nagyon fontos. Hát igen, szerényen, jó csomagolásban adagolva okítasz, utólag is köszönöm. (Nem csupán ezt az egy konkrétumot értem a köszöneten.) A „kocsonyás felemelkedések” tekintetében ugyancsak igazat adok Neked, jóllehet „a balzaci bukás” nem mindig következik be.

1968. február 19.

Édes jó Lajosom,

ma kaptam meg lapodat, pár sorral nyugtázom csupán, merthogy remélem, kb. két-három hete írt levelem mégiscsak befutott azóta. Abban köszönettel vettem az UTUNK évkönyvet, megválaszoltam a válaszolandókat, ígértem a Huxley-tanulmányt, s cselekedtem még egyebeket is. Most csak azzal toldánám meg, a Huxley-esszé elkészült, máris küldeném, ha lenne kívül. Momentán nincs kívül, várom az alkalmat, mert postára vagy a Szerzői Jogvédőre nem óhajtanám bízni: előbbi bizonytalan, utóbbi hosszadalmas. Ha valaki erre felé jönne mostanában, szabadítanád rám.

Továbbá: olvastam Kövedet szociográfia-ügyben, tetszett, izlésemnek is, hiúságomnak is.

Még továbbá: örülnék, ha tavasszal erre jönnétek, nagy szeretettel várunk Benneteket.

Azt hiszem, egyéb nincs. Megismételném múltkori kívánságom: géppel írnád fel a lakáscímedet, hogy ne kelljen folyvást a szerkesztőségbe postáznom magamat.

Ölel:

Mihály

Ui.: ez a veressdani nevezetű őrült jelenség láthatóan élete legdúltabb időszakában leledzik. De azért, könyörgök, ne hanyagoljátok el, s szeressétek, bármily nehéz is. (Én is ezt teszem, holott nehéz.) Esszéje Németh Lászlóról a maga nemében mégiscsak kitűnő.

Ui.2. Olvastam Edgár replikáját Hajdu-ügyben. Indulatos csacsiság, sajna. Remélem, nem ez lesz az utolsó szó.

Leveled mai olvasójának szól a konkretizálás szociográfia-ügyben. A „Kövek” (Korunk-beli egyéni rovatom) 1968. januári darabja a *Maradiság vagy „szociográfiai forradalom”*? címet viseli, és mindenféle hivatkozások vannak benne, itthoni (erdélyi) példáktól a nagy öregekig (Veres Péter, Illyés Gyula), az odaát egyre inkább meghatározóvá váló derékha-dig (Sánta, Moldova, Csoóri, Csák, Galgóczi), kikacsintással Szolzsenyicinre meg Truman Capote-ra is. Téged egy szociográfiai gyűjtemény apropóján idézlek „a valóság műfajá-ról”, amely – a Te szavaiddal – „a történelmi változások, a nagy korfordulók, a társadal-mi-antropológiai átrétegződések irodalma”. Azt állítod, hogy a szociográfia „tartalma” fontosabb, mint a „formája”. Ezt a szembeállítást kifogásolta Bori Imre – de a „Kövek” egyeztet kettőtök közt: „...ha arra gondolunk, hogy »A szociográfus nem az olvasó tet-széséért száll síkra, hanem azok megnyeréséért, akik a legtöbbet tehetnek!« (Lázár István), irodalmi közelítésünk ellenére hajlandók vagyunk Sükösd pártjára állni. Persze, annak az igénynek a fenntartásával, melyet Bori Imre a szociográfiai riport tulajdonságaiként nevez meg: szubjektív ihlet, elemző kedv, közlő módszer. Negyedikként sorolnók ide az intel-lektuális átélést, jöllehet részben beleértődik az első kettőbe is. Mindez együtt a mozgósító erő elengedhetetlen feltétele.” Neked, mint olvasom, nincs kifogásod e kiegyenlítő kísérlet ellen; hogy Imre is elfogadta-e, azt nem tudom igazolni, barátságunk azonban emiatt nem szenvedett csorbát.

Veress Dani: visszatérő motívum levélváltásunkban. Mostani szövegezésed igen jellem-ző, ahogy kívülről tudod látni őt, mégis baráti szeretettel könyörögsz érte. Edgárról már előbb szóltam.

1968. VIII. 15.

Kedves Lajos,

tegnap érkeztem – érkeztünk meg – a Balaton mellől, s tetemes postám közt találtam leveledet, amelyre rögvest válaszolok, merthogy fontos dolgok vannak benne. S ha – szokásodhoz híven – halasztanám a válaszolást, a dolgok csak súlyosbodnának.

Először essünk túl, amin túl kell esni. Nem vagyok kétgyermekes apa, korántsem. Voltam kerek 9 napig. Addig élt ti. a fiam, kit Andrásnak neveztek, s ki egészen furcsa, szerovi szívbajjal s érelvál-tozással jött világra, s csoda, hogy addig is élt szegény, míg élt. A részletekkel nem kínzom magam, s nem szomorítlak Téged. A dolog csaknem két hónapos immár, a seb heged. Hogy irodalmian fejez-zem ki magam. Én persze kevésbé voltam – vagyok – érdekes, vén csatáló lévén, csak a feleségem. Ő valami hihetetlen keménységgel heverte-heveri ki a csapást. Szerencsére. Hiányunkat, majd, ha megcsillapodtunk, bizonyára pótolni igyekszünk. És erről ennyit. Részvétnyilvánítást kérünk mel-lőzni, illetve két mondatba fogni. Jobb – a felszínen legalábbis – elfeledni.

Leveled két témájára külön-külön válaszolnék.

Az első a számomra kínosabb és szégyenteljesebb. Hidd el, nem lehetsz olyan indulatos, hogy ne értenélek. De lehetőségeim – s bátran mondhatom: lehetőségeink – igen korlátozottak, az erdélyi irodalom bármiféle támogatását illetően. Ennek objektív-szubjektív okait még további hosszú beszélgetések feladata lesz megvilágítani. Két adalék, mégis, villanásként. 1. Némelyek itt Kelemen tevékenységét is nagy sikerként könyvelik el, önmegnyugtató gyanánt. 2. A Valóságot illetően: nem szabad sem a Korunkat, sem a Hidat, sem más magyar nyelvű lapot szemlélnünk. Mert – így az ápoltt indoklás – ezen lapok honunkban hozzáférhetők, olvashatók bárhol, bárki által, propagálásuk tehát fölösleges. A formális logika hézagatlan. – Harmadik utalás: nagyon rosszat tesz az egyetemes ügynek, hogy nem jöhet felőletek felénk ottani író – tisztelet a kivételnek –, aki a harmadik mondatban már ne mocskolná valamelyik ottani kollégáját, folyóírártársát stb. Gondolom, sejtéd rólam, hogy erdélyi ügyekben viszonylagosan és viszonylag objektíven tájékozott vagyok. De én is csak kapkodom olykor a fejem a sokirányú – és gyakran másod- harmadkézből-szájából érkező – információk hallatán. Ez nagyon komoly károkat okoz itt. Ismétlem: legközelebbi személyes találkozónkon ezt a témát megint átbeszéljük.

Analogiád. Ez hálásabb, mert hasznosabb terep és téma. Természetesen mindenben segítelek, amiben tudlak. (Ez nem valami sok.) Kapásból, kérdéseidre, illetve kérdéseid ürügyén ezeket mondanám:

1. Fiatalok (illetve a magam korosztálya). Sánta, Kamondy-Tóth, Moldova, Csurka, Galgóczi, Fejes, Hernádi, Szabó István feltétlenül kell, hogy szerepeljen. Gáll István is. Gerelyes, Szakonyi, Galambos. Másokon már gondolkoznék. Kertészen, Fülöp Jánoson például (itt, úgy sejttem, eltér a véleményünk). Kéne tudnom, mennyi terjedelmed van, s mekkora az idősebbek névsora. Feltétlenül ajánlanám viszont, hogy kronológiai utolsóként kb. a 35-ben született Gerelyest válaszd. Akik utána – utánuk – jöttek, még igen ellenőrizhetetlen raj. A tehetségesek (Simonffy, Lengyel Péter, Nadas Péter stb.) is alig egy-egy kötetrel jelentkeztek, indulásuk furcsán elnyúló; még nem antológiába valók. Mindenfajta szorongás nélkül mellőzhetők – egyelőre.

2. Az öregeknél zavarban vagyok, mert nem tudom, hol, kivel kívánsz nyitni. Csak élőkkel? 1919 utániakkal? Kérdéseidre ezért kapásból kell válaszolnom. Tehát: Kodolányi feltétlenül szerepeltendő, ha „reprezentatív” XX. századi antológia a cél. Legyen róla bárkinek bármi a véleménye (az enyém például nem nagyon jó), mint novellista alapvetőt tett, illetve írt. Gyűjteményes kötetéből, a Fellázadt gépek két kötetéből én valamelyik korai, kemény-naturalista elbeszélését ajánlanám. – Füst Milán és Kassák kérdéses novellái futó utánnézésre kb. a negyvenes évek derekán születhettek. – Grandpierre-től könnyű érdemes antológia-darabot találni; akár a Tisztesség keresztje c. korábbi, akár az Arcok napfényben c., két hónapja megjelent gyűjteményes kötetben. – Szabó Magda novellistaként nem igazán jelentős, de efféle gyűjteményből alig hiányozhatik; az Alvók futása bármely nemesebb darabja megteszi. – Darvas – nehéz dió. Tudomásom szerint nem írt novellát jó harminc éve. Talán regényrészlet? – Mesterházi sem jó novellista, de őt sem illik mellőzni; Szép szárnyas ajtó c. tíz éve megjelent kötetéhez utasitanálak. – Tersánszky – még nehezebb probléma; újabb írásai igencsak rozogák; a rövid novella különben sem érénye; nem lehetne korábbi írást hozni; A vándor c. kötet akár legelső írását ajánlanám például. Ottlikot nem szabad kihagyni. Igen jelentős író, Apagyi c. novellája a Hajnali háztetők c. kötetből mintadarab. – Csurkától: én Az uszálykormányosra szavaznék, a Százötös mellék című kötetből, de a címadó novella is nagyon jó. Hernáditól: Algíri etika c. írása, legújabb, Száraz barokk c. kötetéből; de a Deszkalostor számos novellája is megfelelő, bár meghaladott a szerző által. Galambos: valamelyik erős, modern-naturalista káder-történetét javallanám; nem nehéz választani. Szakonyi: terjedelmi okoknál nemigen látszik alkalmasabb írása a sokszor lenyúzott A fogolynál. Fekete Gyulát habozás nélkül kihagynám: erősen közepes tagja a szerencsétlen „középnemzedéknek”, semmit sem tett hozzá a fetiszizált „móriczi hagyományhoz”, csak rontotta, mert korszerűtlenítette. Ha hallgatsz rám: ugyanígy mellőzlő seregnyi más hasonlítású író. Molnár Zoltánt, Molnár Gézát, Timár Mátét.

Még Szeberényi Lehelt is. Te megteheted. Élj a lehetőségeddel. Antológiát szerkessz, de magyar írószövetségi protokoll-lajstromot. [Nyilván elgépelés: ne protokoll-lajstromot. – K. L.]

Most, látod, engem ragadott el a hév. Ne haragudj. Irigyellek, mert olyat csinálhatsz, amit én is szívesen csinálnék. Te megcsinálhatod. Nagyon jól.

Sántától én a Sokan voltunk és a Föld, csillag közül csak az egyiket választanám (talán az utóbbit, mert az első, minden szépségével együtt is harmatos-első írás), s mellé okvetlenül a Nácikat tenném. – Végül magamról. Terjedelmi és egyéb okokból csak két írást ajánlanék. Vagy a Fekete-fehér címűt, amely a Mai magyar elbeszélők c. antológiában jelent meg (Szépirodalmi Kiadó, Diákkönyvtár, 1967.). Ezt a gyűjteményt, ha nem ismered, feltétlenül figyelmedbe ajánlanám; sok „reprezentatív” darabot tartalmaz. Vagy a Jefra Sund bukása c. novellát, amely minap jelent meg az Új Symposium ez évi 37–38. számában.

Kapásból ennyit, édes jó Lajosom. És boldog lennék, ha megtisztelnél egy hozzávetőleges tartalomjegyzékkel, ha majd nagyjából kialakul antológiád tervezaja. Természetesen a továbbiakban is készségesen adom továbbírt elfogult (bár talán nem is nagyon elfogult) javaslataimat.

Magam ezerfajta munkája lassan, de bizonytalanul halad előre. Kínos lenne erről közelebbit mondani. Sokféle fennakadásom volt az utóbbi hetekben. De év végére többrendbéli munkák megjelenése várható, melyekből majd boldogan küldök példányt.

Utazásom Romániába teljesen bizonytalan. De talán – szeptember második felében, október elején – lesz belőle valami.

Végül, de nem utoljára. Mi van Huxley-tanulmányommal? Mikor jelenik meg? Lesz belőle valami?

Egyelőre ennyit. Légy oly drága, s ne hallgass a szokásos sokáig.

Feleségednek kézsók, Téged sok szeretettel ölel:

Mihály

Visszatérő témánk az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatása – recepciója, ahogy ezt mai tudós módon mondani illik. Leveled ugyan a „kettős kötődés” (nálunk hivatalosan inkriminált) vitája táján íródott, a helyzet azonban lényegében még nem változott. (Ma sem mondanám tökéletesnek, illetve teljesen normálisnak, noha már nem csupán egy-egy irodalmi lap – mint akkoriban a *Tiszatáj*, főképp Ilia Miskának köszönhetően – figyel errefelé, legalábbis saját szűkebb munkatársi köre érdekében.) Emlékezetem szerint Kelemen János írt valami bődületet, talán az *Élet és Irodalomban*, arra hördültem fel. „Harmadik utalásod” a válasz pontozása szerint, úgy gondolom, továbbra is élő jelenséget emel ki, egymás mocskolásában mi, magyarok (nem csupán az erdélyiek és azt hiszem, nem is mi elsősorban) kiválóak vagyunk. Mit szólnál például 2006 januárjában-februárjában ahhoz, ami Szabó István (nem a novellista, hiszen ő már rég halott) ún. ügynökműltja körül a médiában zajlik? Neked aligha kell magyaráznom, hogy mi a véleményem a titkosszolgálatokról, a besúgókról és besúgásról, ám vannak azért különbségek ügynökök és ügynökök (no meg vérbírók, hóhérok) közt – lásd életkor (tizenkilenc év), életmű (*Mephisto* és vidéke...). Az információ-áramoltatásnak ilyen vonatkozásai is vannak. Levélváltásunk évtizedeiben persze a sajtót efféle nyilvánosság nem zavarta-kavarta.

Az antológia. Ez valóban jó példa ki- és átbeszéléseinkre – s remélem hinni, az eredményre nézve is. Volt nálunk, az Ifjúsági Kiadónál, Kolozsvárt (később az „Albatros” fiókjaként működött) egy hasznos sorozat, a Tanulók Könyvtára. Itt néha olyasmit is ki lehetett adni, amit máshol megfúrtak volna (Bukarestben, Kolozsvárt), klasszikusokat, magyarországi kortársakat. Ajánlatot kaptam Jancsik Paliéktól egy „túloldali” novella-gyűjtemény összeállítására, két kötetben. (Pár évvel később, rosszabb időben – és már a Dacia Könyvkiadó égisze alatt, de alapvetően ugyanolyan feltételek közt –, sajtó alá rendezhettem, *Nagy tél után* cím alatt, a mai magyarországi költők antológiáját; ez 1974-ben

történt. És láss csodát: ugyanitt, 1977-ben megjelenhetett egy Szabó Lőrinc-válogatásom, *A költő és a földiek.*) Szóval a novellisták, pontosabban a prózaírók. Olvasom, most újra, az általad javasolt névsort és a címeiket. Ha egyszer valakinek kedve támad, részletesen összehasonlíthatja a Te rögtönzött listádat az elkészült könyv tartalomjegyzékével. Egyébként magam is irigyeltem magam e lehetőség megnyílása miatt, bár egy-két protokollszemponttól nem maradhattam mentes. Az arányok mégis, azt hiszem, jók. A kihagyások tekintetében nagyjából egyetér(tet)tünk. (Az akkori, hatvanas évek végi legfiatalabbak érhetően nem kerültek még be, bár ma büszkélkedni lehetne velük.) Büszke vagyok rá, hogy kiket „dupláztam” meg; két novellával szerepeltettem Déry Tibort, Örkényt, Mándyt, Hernádi Gyulát, Sánta Ferencet. A hátsó alakzat – életrajzi sorrendben – Kamondytól kezdve: Galambos Lajos, Fülöp János, Galgóczi Erzsébet, Szabó István, Szakonyi Károly, Sükösd Mihály, Csurka István, Moldova György, Gerelyes Endre. Nem mindig azzal az írással, amit Te javasolsz, néha igen, néha nem. Fülöp Jancsihoz ragaszkodtam, részben valóban baráti okokból, de nem csak ezért. (Erre még visszatérek, leveleid alkalmat adnak rá.) Kertész (akkor még Ákost jelentette) kimaradt. Összegezve, jó kis együttműködés volt, bár folytathatnánk még.

68. X. 3.

Kedves Lajos,

csupáncsak villámgyors válaszevelet kopogok tegnapelőtt jött leveledre, mert egyrészt mindjárt viszem Édesanyádnak, a könyvekkel együtt, másrészt minden jel szerint október végén utazom Romániába, s akkor úgyszólván kibeszélgetjük magunkat. Tehát, a tényszerűségek:

1. Küldöm Gara Illyését és Fenyő hajdani kötetét. Az utóbbin meglehetősen túllépett az idő, s eredetileg sem volt remekműví dolgozat. Bata könyve nekem sincs meg, Édesanyád sem kapta meg, de semmi vész: legjobb – majdnem biztos – tudásom szerint nemigen volt benne téged momentán érintő tanulmány; mármint a fiatal írókról szóló.

2. Móricz-könyvedet köszönettel megkaptam, el is olvastam. Egészében kitűnő, azaz okos, biztos, jól megírt dolgozatnak sejtem, amely sok újat ad-mond nemcsak Nagy Péterhez, de Czinéhez képest is. Így, kutyafuttában két ellenvetésemet említeném: meglehetősen hiányzik némi világirodalmi regényállomány az életmű körül; s tán ennek tudható be, hogy – szerintem – értékhierarchiában nincs elég eltérés nálad a Móricz-művek csúcsai és lapályai között: szinte minden korszakban egy sor művet valamiként kiemelsz-megemelsz. De hát ez már felfogás és ízlés dolga is: én, úgy látom, nem tartom, mai szemmel oly nagy írónak Móriczot, mint te. Legalábbis igen sok regényét szerintem megroppintotta az idő, s csak a csúcsok – Erdély, Árvácska stb. – maradtak-maradnak meg.

3. Novellaantológiád nagyon jó. Majd azt mondom, hogy mintaszerű. A névsorral egészen egyetértek. A darabokra vonatkozóan talán csak két ellenvetésem lenne, de ezt elég határozottan érzem. Kamondyt nem reprezentálja A párna idillje. Ide feltétlenül mást javallanék, ha még lehet, pl. A néger pilóta vagy a Fegyencek szabadságon címűeket, amelyek jobb-keményebb darabok. Hasonlóképpen Örkényt sem szabad az Ákos és Zsolt anekdotikusabb – így félrevezetőbb – irányával szerepeltetni. Mintadarabként ajánlanám a Nincs bocsánat-ot, de seregnyi egyéb is akad, rövidebb is, hosszabb is.

4. Meggyőződésem, hogy a bevezető tanulmányhoz bőven elég az anyagod; tán sok is, mert ezen anyag jó része elég harmatos. Egyszóval immáron nyugodtan hagyatkozz saját kútfejedre.

5. Tanulmányod, ha elkészül, elvben feltétlenül érdekel bennünket. Gyakorlatilag: látni – ill. olvasni – kell a medvét. Okvetlenül küldd el. Egy kérés vagy tanács: ha lehet, úgy írd, hogy szokott jó tulajdonságaidon túl legyen benne az a sajátos többlet, miszerint a szerző nem Pestről, de Kolozsvárról, más kultúrkörből figyeli literatúránkat. S ha lehet, 20 oldalnál ne legyen több.

Azt hiszem, kapásból, de mindenről hírt adtam. Last but not least: ha nem jön közbe semmi, október második felében egy hétre utazom hozzátok-felétek. Egyelőre teljesen homályos a program, mert Dani persze egész időre magának követelne, én viszont Kolozsvárt és Bukarestben időznék főként, s hozzá csak a drámája bemutatójára mennék. Majd meglátjuk. Arra már most kérnék: gondolj ki valami hozzánk hasonló, épkézláb és épkézláb-fejű kor- és kartársunkat, akinél Bukarestben jelentkeznék, s aki ellátna a legszükségesebb információkkal, miegyebekkel.

No, ennyi van. A viszontlátás reményében, sok szeretettel ölel:

Mihály

Kézirat és könyv küldése, könyv (és kézirat) fogadása főként magánúton volt eredményes; rokonok, barátok, ismerősök és ismeretlenek segítettek a közlekedésben, a postai-cenzurális akadályok elhárításában. (Ez különösen a nyolcvanas években lett szinte kizárólagos lehetőség. Iliá Miska és tanítványai excelláltak ebben. Széles Kláirra, majd Berkes Erzsire lehetett még hosszú ideig számítani.)

Majd négy évtized távlatából részben igazat adok kritikádnak, a kritikai távolságtartás és a „világirodalmi regényállványzat az életmű körül” bizony hasznos szempont, jogos igény. Amikor viszont valaki kisebbiteni próbálja Móricz Zsigmondot, én Esterházy Péter szép esszéjére szoktam hivatkozni; ő már csak elég modern szemléletű, esztétikai konzervatívizmussal nemigen vádolható.

A novellaantológiát érintő két megjegyzésednek (részben) helyt adtam, valamint neki-láttam, saját kútfejemre (is) hagyatkozva, a bevezető tanulmány megírásának. Sikerral, amennyiben a *Valóság* elfogadta közlésre a rövidített változatát; 1969 márciusában jelent meg nálatok *A magyar novella útjai*.

Hogy Bukarestben kit ajánlottam „épkézláb-fejű” beszélgetőtársul, eligazítóként, arra már nem emlékszem. Pedig kíváncsi volnék ma rá. (Dankanits Ádámot talán? Vagy Bodor Palit? Szász Jánost?)

68. október 21.

Kedves Lajos,

az utolsó, immár teljesen adminisztrációs jellegű levelet írom, merthogy végre sikerült egyeztetni a dolgokat. Tegnap végre terminust kaptam az én Dani barátomtól, bemutatójára vonatkozóan, s ez szerencsésen leegyszerűsítette a dolgokat. Eszerint november 9-én, szombaton mutatják be a Mikest. Én erre az időpontra – vagy egy nappal korábban – Sepsiszentgyörgyre mennék. A Ti konferenciátok 30-án véget ér. Ergo: 1-én érkeznek Kolozsvárra, s onnan mennék majd tovább Bukarestbe, illetve Sepsiszentgyörgyre.

Nr. 2. Én szolgálati útlevelemmel utazom, tehát lesz pénzem. Méghozzá olyan pénzem, amit muszáj szállodára költenem, különben hozhatom haza. (Nálunk ilyen rendszer van: külön a szálloda és egyéb hivatalos költség, külön a költőpénz.) Tehát nagyon köszönöm felkínált, őszinte vendégszeretetet, de fentiek jegyében mégis arra kell kérjelek, hogy valami szállodai szobát rezerválj majd részemre. (Most már elárulhatom: amúgy sem vagyok magánvendégnek való, sokáig fent vagyok, éjszaka is mászkálok, össze-vissza sétálok stb.)

Ha az időpont egészében így megfelel, már ne is írnál. Én, indulás előtt néhány nappal, táviraton jelzem a pontos érkezést.

Ölel: Mihály

Ui. Megkaptam a szeptemberi Korunkat, benne a tanulmányomat. Nagyon szép lett; nagyon köszönöm mindnyájatoknak.

Bp. 68. XI. 18.
Kántor Lajos
Kolozsvár

Kedves Lajos,

hosszadalmas, ámde kielégítő utazás nyomán tegnapelőtt délben szerencsésen megérkeztem a bukaresti havasesőből a budapesti esőbe. Elintézve a legsürgösebbeket, máris írógépet ragadok, hogy megköszönjem Erzsike és a Te kedvességedet: tündökletes házigazdák voltatok, s hogy sokféle benyomásaimnak olyan gazdag tárházával térhettem meg, mint amilyennel megtértem, elsősorban Nektek köszönhetem. Summa summárum: aranyosak voltatok, nehéz lesz viszonznom.

Itthon fogadott új könyvem első példánya: már kikészítettem a számotokra menőt, amit a Sánta-kötettel együtt fog eljuttatni az első utazó. Holnap hívom fel Kemény G. Gábort a Széchenyi-könyvtárban. Remélem, idejében fog érkezni még minden, használhasd az előszóhoz.

Remélem, azóta békében befejeződött a nagy-kongresszus, s a váradi intermezzo után majd békén bevonulhatsz a műhelybe, adósságaidat törleszteni. Újfennt figyelmedbe ajánlom monográfiatárgyad, Móricz emlékezetes jelmondatát a Kelet Népe homlokáról: „Hagyd az irodalompolitikát, építkezz!”

Amelyhez minden jót kíván, mindkettőtöket öelve

Mihály

Ui. A dolgozószobádban hagyott sèvres-i, azaz korondi porcellán készletet küldjétek el majd valakivel – ha ugyan vállal valaki ilyen törékeny jószágot. Addig pedig, ha rátekintesz íróasztalod mögül, jussak róla eszedbe.

Utazás előtt, utazás után: két leveledre most egyszerre reflektálok. A *Mike*st, Veress Dani barátunk helyi ünneplését együtt néztük végig Sepsiszentgyörgyön (ugye, nem torlódnak össze emlékeim?). Egyikünk se volt elragadtatva, de az igazi szenvedést a színházünnepen, az évfordulón szünni nem akaró hivatalos beszédek, köszöntők jelentették. Kolozsvárt és föltételezem, Bukarestben sem voltál kitéve hasonló fádalmaknak.

Kemény G. Gábor, a történész-irodalomtörténész könyvtáros terjedelmesebb passzust érdemelne; negyed évszázada nincs az élők között, ám úgy elfelejtették (elfelejtettük?), mintha a XIX. század tartozéka volna. Segítőkészségét a Széchenyiben sokszor megtapasztaltam. Talán kassai származása is szerepet játszott abban, hogy a nemzetiségi kérdés vizsgálatát, a szomszédos népek kibékítését-kibékülését életprogramnak válassza. Ebben a munkájában, reményében menthetetlen utópista volt.

Mihály, a Móricz Zsigmond idézésében csaltál, a *Kelet Népe* – nagyon jól tudod – csak a politikától akart távolítani, miközben persze politizált, építkezve politizált. Irodalompolitikája nagyon is volt neki. Sajnos vagy nem sajnós, ezt az intelmedet nem fogadtam meg. És bevallom, ezt azóta sem sajnálom. (Néha kitüntetnek érte.) Hát persze – legalábbis ebben a hitben ringatom magam – nem úgy és nem olyan kizárólagosan vettem bele magam az irodalompolitizálásba, mint a korábban emlegetett Hajdu Győző. (A politikát viszont idejében abbahagytam – noha 1990 után rendkívüli volt a csábítás, a felkínált alkalom.)